

Jūratė LUBIENĖ, Dalia PAKALNIŠKIENĖ
Klaipėdos universitetas

**ŠIAURĖS ŽEMAIČIŲ PATARMĖS RANKŲ TEMINIO
POGRUPIO SOMATONIMAI: ETNOANATOMINĖ
KATEGORIZACIJA IR KOGNITYVIŲJŲ POŽYMIŲ RAIŠKA***

Somatonyms of the thematic subgroup of arms in the Northern Samogitian subdialect: ethnoanatomical categorization and expression of cognitive features

Anotacija. Straipsnyje pristatomas šiaurės žemaičių patarmės rankų teminio pogrupio somatonimų dviejų semantinių lygmenų tyrimas, teikiantis galimybių nustatyti rankos etnoanatominės kategorizacijos bruožus ir kognityviusius RANKOS požymius.
Raktažodžiai: lietuvių kalba; šiaurės žemaičių patarmė; somatonimai; semantika; etnoanatomija; kategorizacija; kognityvieji požymiai.

Abstract. This article presents a study of the thematic subgroup of arms / hands in the Northern Samogitian subdialect based on the *Two-level Semantics* methodological approach, which allows us to identify the tendencies of the ethnoanatomical categorization of the arm / hand as well as cognitive features of the concept ARM / HAND.

Keywords: Lithuanian; Northern Samogitian subdialect; somatonyms; semantics; ethnoanatomy; categorization; cognitive features.

Įvadas

Žemaičių tarmei, ypač šiaurės žemaičių patarmei, būdinga savita, nuo bendrinės kalbos ir kitų tarmių besiskirianti leksika, tačiau sistemiskų žemaitiškosios, kaip, beje, ir aukštaitiškosios, leksikos tyrimų nėra daug.

Straipsnyje tiriami šiaurės žemaičių (toliau – ŠŽ) patarmės rankų teminio pogrupio somatonimai. Kognityvinės, ypač etnolingvistinės krypties darbuose vis dažniau raginama į atskirų kalbų leksiką žvelgti kaip į kontinuumą, ku-

* Autorės dėkoja gerbiamiems anoniminiams recenzentams už vertingas pastabas.

rio visos dedamosios, ypač dialektai, yra svarbūs tiriant kalbos priemonėmis reprezentuojamą pasaulio konceptualizaciją (plačiau apie tarminės medžiagos reikšmę žr. Smetonienė, Smetona, Rutkovska 2019, 187–188). Lietuvių kalbotyroje tarmių ar vienos tarmės (patarmės) duomenimis besiremiančių etnolingvistinės krypties darbų negausu (Sakalauskienė 2018, 167–188; Balčiūnienė, Petrošienė 2020, 102–132; Ragaišienė 2021, 201–215 ir kt.).

Straipsnyje pristatomu tyrimu siekiama **dviejų tikslų**: atskleisti rankos etnoanatominės kategorizacijos¹ bruožus ir tuos bazinio lygmens kognityviusius RANKOS požymius, kurie kalbos lygmeniu ryškėja iš somatonimų onomasiologinės struktūros, sisteminių paradigminių, darybinių, poliseminių santykių, ŠŽ patarmės frazeologizmų.

Siekiant kognityvinės semantikos idėjų inspiruotų tikslų, remtasi vadina-mąja „dviejų lygmenų semantikos“ (ang. *Two-level Semantics*) metodologine nuostata grindžiama prielaida apie glaudžią sąsają tarp dviejų kalbos vienetų turinio reprezentacijos lygmenų – „semantinės formos“ (ang. *Semantic Form*) ir „konceptualiosios struktūros“ (ang. *Conceptual Structure*) (plačiau žr. Lang, Maienborn 2019, 114–153). Tokia nuostata leidžia nebrėžti griežtos ribos tarp struktūrinės ir kognityvinės leksemų analizės – ji derinama kaip du tyrimo etapai: vienas skirtas konkrečiajam, kalbos turinio, kitas – apibendrinimų, kognityviojo turinio, lygmeniui (plg. Žabotinskaja 2008, 359). Tiek lietuvių kalbotyros teoriniuose, tiek analitiniuose darbuose, ypač tiriančiuose skirtingų teminių sričių konceptus, pasaulėvaizdžius, vaizdinius, taip pat neretai pabrėžiama struktūrinio ir kognityvinio požiūrio ir / ar metodų dermė (Jakaitienė 1988, 57–58; 2009, 45; Gudavičius 2000, 55–56; 2009, 49–66; Gudavičius 2011, 117; Liutkevičienė 2016, 1–18; Gaidienė, Liutkevičienė 2017, 1–47; Vaičiulytė-Semėnienė 2020, 343; Papaurėlytė-Klovienė 2023, 209 ir kt.).

Igyvendinant tikslus, pirmiausia buvo sudarytas ŠŽ patarmėje vartojamų rankos ir jos dalių pavadinimų sąvadas (120 leksemų). Somatinės leksemos ir frazeologizmai rinkti iš jų paplitimą ir vartojimą liudijančių įvairių rašytinių šaltinių (jų beveik 50). Svarbiausi ir didžiausi: ŠŽ patarmės žodynai (KrtnŽ, ŠVŽŽ), LKŽe ir jo kartotekos (LKŽePgK, LKŽePpK), frazeologizmų, paly-

¹ Remiamasi Aloyzo Gudavičiaus darbuose (2000, 44–78; 2009, 49–66) išdėstyta pasaulio *kategorizacijos* samprata.

ginimų leidiniai (FŽe, PŽ, VP), ŠŽ patarmės tekstai (CSŽT, GSkd, LŠŽK, MAkm, PŠŽT, GTrk, GŽdz, ŽCh).

Siekiant nustatyti, ar rašytiniuose šaltiniuose užfiksuoti žodžiai vartojami gyvojoje patarmėje, 32-juose Šiaurės Žemaitijos punktuose apklausta po šešis trijų kartų vietinius gyventojus (apie 200 pateikėjų)². Medžiaga iš gyvosios kalbos rinkta dviem anketiniais metodais – dažniausiai taikytas interviu, rečiau – rašytinio anketavimo metodas. Anketos sudarytos remiantis tarmėtininkų, etnolingvistų, etnologų metodinėmis rekomendacijomis ir atskirų teminių grupių leksikos tyrimui skirtų anketų pavyzdžiais³.

Į somatonimų teminės grupės rankų pogrupį įtraukiami vienažodžiai ir dvižodžiai (pavyzdžiui, *gyvasis káulas* ‘gyvuonis’, *mažasis pirštėlis* ‘penktasis pirštas’) pavadinimai, tiesioginės ir šalutinės onomatemų reikšmės⁴, deminutyvai (*rankikė 1, 2* dem. 1 ‘ranka’, 2 dem. ‘plaštaka’)⁵.

Brėžiant rankų teminio pogrupio kognityvines ribas, svarbi *kūno dalies* samprata. Skiriamos *prototipinės*⁶, t. y. įprasčiausios dalys, pavyzdžiui, ranka, pirštas, ir *neprototipinės*, arba *kvazidalys*, t. y. įvairios rankos ir jos dalių

² ŠŽ gyvėsios patarmės punktai pateikiami pagal *Lietuvių kalbos atlaso* (LKA 1) sudarytą tinklą: užrašomas punkto numeris ir santrumpa: Mžk (004), Skd (029), Yl (031), Vkš (034), Ms (040), Sd (043), Vnt (046), Pp (047), Įplt (061), KlvrŽ (066), Kpn (069), Dr (091), Gršl (092), Slnt (093), Gntl (094), Trš (099), Rdn (100), Krt (123), Klpn (124), Tl (128), Plng (151), Krtm (152), Pln (156), Lk (159), Lap (185), Dgd (188), Mdg (189), Vž (216), End (218), Rt (219), Vvr (250), Ždv (252). Vietovardžių santrumpas kaip LKŽe, LKA ir ŠVŽŽ (žr. ŠVŽŽ 2, 7–9), išskyrus keletą naujai sukurtų: Dgd – Daugėdai, Lap – Lapiai, Mdg – Medingėnai.

³ Apklausos paliudijo daugumės rašytiniuose šaltiniuose užfiksuotų leksemų gyvybingumą. Gyvojoje patarmėje nepaliudyta tik dešimtadalis šios teminio pogrupio leksemų, pavyzdžiui: *penknāgė* ‘plaštaka’, *stibiuklis* / *stibiuklas* ‘dilbis’, *žāstas 2* ‘plaštaka’, *būkstis* ‘plaštaka be pirštų’, *stuomys* ‘t. p.’, *striūbpirštis* ‘trumpas bukas pirštas’ ir kt. Iš gyvosios ŠŽ patarmės užrašyta nemažai tiriamųjų somatonimų, nefiksuojamų rašytiniuose šaltiniuose, pavyzdžiui: *būkpīrštis* ‘trumpas bukas pirštas’, *riēvės* ‘delno linijos’, *rievėlės* ‘t. p.’, *grioviai* ‘t. p.’, *griovėliai* ‘t. p.’, *mėnulėlis* ‘baltoji nago dalis’, *saulėlė* ‘prie nago šaknies esanti pusmėnulio pavidalo šviesi sritis’ ir kt.

⁴ Apie šalutinių reikšmių tyrimo svarbą, galimas padaryti klaidingas tipologines išvadas jų neįtraukus plačiau žr. Wierzbicka 2007, 15–18.

⁵ Pavyzdžiui, mažybinės reikšmės deminutyvų teminio registro svarbą iliustruoja lenkų kalbos somatonimų tyrimas Kraska-Szlenk, Wójtowicz 2023, 1–27.

⁶ Apie prototipiškumą plačiau žr. Gudavičius 2009, 66–69.

vietos, sritys, linijos, pavyzdžiui, tarpupirštis. Prototipinių ir neprototipinių dalių skirtis tiksliau atskleidžia etnoanatominės kategorizacijos bruožus, išryškina skirtumus nuo mokslinės anatominės klasifikacijos⁷.

1. Etnoanatominė rankos kategorizacija

ŠŽ patarmės rankų teminio pogrupio leksemos pirmajame etape detaliau tiriamos remiantis struktūrinės semantikos metodais. Išanalizavus sisteminius paradigminius santykius, nustatytos sinonimų eilės, hiponiminės ir meroniminės semantinės paradigmos. Pastarosios grupuojamos pagal kūno dalių pavadinimus tiriančiuose tipologų darbuose įsitvirtinusių, partonominius (resp. skaidumo) lygmenis atliepiančią sistemą (plačiau žr. Brown 1976, 400–424, Andersen 1978, 335–368, Majid 2010, 60–61). Lietuvių kalbotyroje, rodos, toks teminės grupės ar mažesnio pogrupio klasifikavimo principas, kartu ir etnoanatominės kategorizacijos tyrimo metodas, pasirinktas pirmąkart. Jis gali teikti papildomos informacijos apie įvardijamųjų somatinių denotatų kognityviusius partonomijos ypatumus, ryškėjančius iš leksemų keliapakopių meroniminių santykių.

Pirmąjį lygmenį reprezentuoja rankos, viršutinės žmogaus galūnės nuo peties iki pirštų galų, pavadinimai, pavyzdžiui: *rankà 1*⁸, knt. dem. *rankáitē 1*, knt. dem. *rankēlē 1*, knt. dem. *rankìkē 1*, knt. dem. *rankytē 1*, knt. pl. *ātaugos*⁹, knt. pl. *grėbliāĩ*, knt. pl. *ĩrklos*; taip pat rūšiniai rankų pavadinimai *kairē*, *dėšinē*.

⁷ Dabartiniuose psichologiniuose, mediciniuose tyrimuose laikoma suprantamu dalyku, kad kalboje įvardytos kūno dalys atspindi „tikrąjį“ ir unikalų kūno suskirstymą (Schwoebel, Coslett 2005; Sirigu et al. 1991). Atskiromis laikomos tos išorinės kūno dalys, kurios turi apibrėžtas ribas, pavyzdžiui, rankų, kojų dalių tokios ribos yra sąnariai (Tversky 1989, 983–995; Bermúdez 1998, 156; Majid 2010, 58–71; Majid, van Staden 2015, 570–594 ir kt.).

⁸ Straipsnyje numeruojami to paties formaliojo pavidalo pavadinimai, žymintys skirtingus somatinius denotatus. Toks reiškinys, lemiamas kūno dalies formos, funkcijos panašumo ar kūno dalių sąlyčio, gretimumo, būdingas daugeliui pasaulio kalbų. Tipologinėje lingvistinėje literatūroje šis reiškinys vadinamas *koleksifikacija* (plačiau žr. Tjuka et al. 2024; François 2008, 163–215).

⁹ Dauguma ŠŽ somatonimų yra aksiologiškai žymėti – turi konotacinį požymį, dažniau su minuso nei pliuso ženklu. Leksikografiniuose šaltiniuose tokie žodžiai charakterizuojami pažymomis *vulgarusis*, *niekinamasis*, *menkinamasis*, *mažybinis*, *maloninis*, *juokaujamasis*, *ironiškas*, *familiarusis*. Aksiologinė šių pažymų vertė nėra aiški, skirtingu laiku ir skirtinguose šaltiniuose jos įvairuoja, vertinimo ribos neryškios, persidengiančios, interpretacinės. Todėl straipsnyje teikiama apibendrinta pažyma *knt.* (konotuotasis).

Antrajam lygmeniui priklauso trijų rankos dalių ir dviejų sąnarių pavadinimai. Jais įvardijami: žastas, rankos dalis nuo alkūnės iki peties: *žastas 1*; alkūnė, sąnarys rankos viduryje, jungiantis dilbį ir žastą, ypač išorinė jo dalis: *alkūnė / elkūnė*¹⁰, *strūbis*; dilbis, rankos dalis nuo riešo ligi alkūnės: *stáibis 3*, *rankóstaibis / rañkstaibis*, *staibōlas*, *stibýnas 3*, *stibūklis*, *blaūzdas / blauzda 2*; riešas, lanksčioji dalis tarp plaštakos ir dilbio: *čiurnis 2 / nj. čiurna 2*, *staibūklis*, *stíebulas*; plaštaka, rankos dalis nuo riešo, delnas su pirštais, ir jos rūšys: *plāštaka / plāšteka / plāštekas*, *rankà 2*, knt. dem. *rankáitė 2*, knt. dem. *rankėlė 2*, knt. dem. *rankikė 2*, knt. dem. *rankytė 2*, knt. ppr. pl. *brančnāgė / bračnāgė / brūšnāgė / brūšnagà / bruišnāgė*, knt. ppr. pl. *gribšnāgė*, knt. *lėpšė 2*, *lėtena 2 / lėtina 2*, knt. ret. ppr. pl. *ližė*, knt. pl. *nagai 3*, knt. *penknāgė*, knt. *penkì*, knt. ppr. pl. *pūsnaga 2 / pūsnagė*, *žastas 2*; *būkis 1* 'plaštaka be pirštų', ret. *būkstis* 't. p.', ret. *stuomys* 't. p.'.

Trečiajam lygmeniui skiriamos alkūnės, riešo, plaštakos dalys – trys prototipinės ir dvi kvazidalys. Prototipinės dalys: lenkmuo, priešingoji alkūnės dalis: *linkmuō 2 / linkminys 2*, knt. ret. dem. *linkmenėlis 2*, *liñkis 2*; delnas, vidinė plaštakos dalis nuo riešo iki pirštų: *dėlna / dėlnas*, knt. dem. *delnėlė*; pirštas, viena iš penkių judinamųjų plaštakos galūnių, ir pirštų rūšys: *pirštas*, *būkis 2* knt. 'trumpas bukas pirštas', *būkipirštis* knt. ret. 't. p.', *striūbpirštis* knt. ret. 't. p.', *nagai 2* knt. pl. 'pirštai', *nagiūkai 2* knt. pl. 't. p.'; *nýkštis / nýkštė / ninkštis / ninkštė / nykštys* 'pirmasis pirštas', *nykštukas* knt. dem. 't. p.', *ninkštėlis* knt. dem. 't. p.', *smilis / smilius* 'antrasis pirštas', *ródomasis* 't. p.', *smaližius*, *piršto brólis* 't. p.', *didžiasis / didysis* 'trečiasis pirštas', *ilgasis* 't. p.', *ilgpirštis* 't. p.', *vidurinis / vidurinysis pirštas* 't. p.', *bevařdis* 'ketvirtasis pirštas', *mažasis 1 / mažasis pirštėlis 1* 'penktasis pirštas', *mažėlis* 't. p.', *mažilėlis* 't. p.', *mažylis* 't. p.', *mažiukas* 't. p.'. Kvazidalys: riešo kaulelis, prie riešo esanti atauga: *kaulėlis 2*, *kauliukas 2*, *gurnėlis*, *nariukas 2*.

Ketvirtajam lygmeniui priklauso piršto dalys, delno linijos ir tarpupirštis. Piršto dalys laikomos prototipinėmis: piršto sąnariai ir jų rūšys: *narys 2*, *narėlis 2*, *nariukas 2*, *kūmslis* 'bet kuris piršto sąnarys', *pirmėjai nariai* pl. 'pirmieji pirštų sąnariai', *vidutinėjai nariai* pl. 'antrieji pirštų sąnariai', *didėjai nariai* pl. 'tretieji pirštų sąnariai', *kūmpliai 1* pl. 'antrieji ir / arba tretieji pirštų sąnariai'; piršto galo minkštimas: *pilvėlis 3*, *pilviukas 3*, *podiskėlė*, *pōduška*, nj. *pagalvėlė*, *galvėlė 2*; didžiojo piršto galas iki pirmojo sąna-

¹⁰ Leksinio arba morfologinės darybos lygmens skirtumų neturintys variantai jungiami į *leksemų grandinėlę*, variantai atskiriami pasviruoju brūkšniu.

rio: *klùpsnis*; nagas, plokščia raginė išauga ant žmogaus piršto galo: *nāgas 1*, knt. dem. *nagēlis 1*, knt. ret. dem. *nagytēlis*, knt. dem. *nagiūkas 1*. Delno linijos¹¹ ir tarpupirštis skiriami kvazidalimis: delno linijos: *grioviaĩ, griovēliai, riēvės, rievēlės, rievūkai, riñčiai, vīngiai, vingēliai*; tarpupirštis, vieta, oda tarp pirštų: *išliežis / išlyžis / išlyža, tařppirštis / tarpupirštis*.

Penktajam lygmeniui skiriamas krumplys ir trys nago kvazidalys: *krumplys*, piršto antrojo ir / arba trečiojo sąnario viršutinė dalis: *krumplỹs 2 / krumplis 2, narỹs 3, nariūkas 3*; gyvuonis, jautrūs panagės audiniai: *gýnagis / gývnagis, gývasis káulas*, nj. *geluonìs*, nj. *gyvuonìs*; panagė, audinys po nago: *panagė / panagỹs / pānagis*; nago pusmėnulis (*lunula*)¹², prie nago šaknies esanti pusmėnulio pavidalo šviesi sritis: *mėnulėlis, mėnuliūkas, saulėlė*.

ŠŽ patarmės rankų teminio pogrupio partonomija apima penkis lygmenis, taigi atliepia universaliją: visų kalbų galūnių pavadinimų meroniminė struktūra retai peržengia penkis ir niekada šešių giluminių lygmenų (Brown 1976, 400–424; Andersen 1978, 335–368)¹³.

Palyginus su bendrinėje kalboje (remiantis DLKŽe ir BLKŽe duomenimis) ir kitose tarmėse (remiantis LKŽe, kitų tarmių žodynų¹⁴, SistŽe, SŽe, VP duomenimis) vartojamais rankos dalių pavadinimais, galima manyti esant tam tikrų ŠŽ patarmės leksika fiksuojamų rankos kategorizacijos skirtumų. Tiriamoji medžiaga kelia hipotezę, kad rankos dalis žastas tradicinėje ŠŽ patarmėje leksema *žastas* arba buvo įvardijama itin retai, arba apskritai nebuvo įvardijama – leksemos vartojimo neliudija nei žemaitiški žodynai, nei LKŽe ar jo kartotekų medžiaga, nei tirti žemaitiški tekstai, – leksema tokia reikšmė paliudyta visuose tirtuose punktuose tik apklausų metu, bet didžioji senosios ir vidurinėsios kartos respondentų dalis pažymėjo, kad anksčiau leksema nevertota.

Remiantis analizuota medžiaga, galima manyti, kad ŠŽ patarmės leksika neliudija kai kurių etnoanatominių rankos dalių, kurios leksiniu lygmeniu fiksuojamos kitose patarmėse, pavyzdžiui: *bìgė* ‘ranka su nutraukta plaštaka’ LKŽe (Skr), KpŽ 1, 187; *1 plēsna* ‘rankos plaštakos viršus nuo pirštų iki riešo’ LKŽe (Lp, Smn); *1 pleksnà* ‘plaštakos dalis – riešas ir del-

¹¹ Delno linijų pavadinimai DLKŽe, BLKŽe nepateikiami.

¹² Nago pusmėnulio pavadinimai DLKŽe, BLKŽe nepateikiami.

¹³ Pavyzdžiui, anatominės partonomijos principai buvo suformuluoti palyginus duomenis iš keturiasdešimt vienos pasaulio kalbos: Amerikos indėnų, Europos, Afrikos, Pietryčių ir Vakarų Azijos, Artimųjų Rytų, kinų, mikroneziečių kalbų (Brown 1976, 401).

¹⁴ Dėl straipsnio apimties jie šaltinių sąrašė nenurodomi.

nas' LKŽe (Mrj); užūriešis / ažiuriešis 'plaštakos dalis prie riešo' LKŽe (Ds); °galupirštis 'piršto galas' LKŽe (Švnč); nykštāgalis 'nykščio galas' LKŽe (Šl); apýnagē 'vieta apie piršto nagą' LKŽe (Ds).

2. Kognityvieji RANKOS / RANKOS DALIŲ požymiai

Šiame tyrime nesiekama aprėpti RANKOS koncepto požymių visumos. „Žodžiais atskleisti viso koncepto turinio yra neįmanoma. Pasinaudojant metaforiniais pasakymais, kolokacijomis, frazeologizmais ar vidine žodžio forma galima tik išryškinti tam tikrą koncepto turinio bruožą“ (Gudavičius 2007, 139). Straipsnyje apsiribota kognityviųjų, t. y. apibūdinančių somatinę denotatą kaip pažinį, protu suvokiamą esybę, požymių nustatymu. Remiantis pirmojo tyrimo etapo kompleksine, apimančia onomasiologinės struktūros, sisteminių paradigminių (hiponiminių, meroniminių, sinoniminių), darybinių, poliseminių santykių, ŠŽ patarmės frazeologizmų semantikos ir formaliosios struktūros analize, nustatyti leksemų semantiniai požymiai laikomi konceptualiaisiais. Didesnioji jų dalis yra žemiausio abstrakcijos lygmens kognityvieji požymiai. Antrajame tyrimo etape jie sisteminami „iš apačios“ kognityvinio modeliavimo metodu iki bazinio abstrakcijos lygmens kognityviųjų kategorijų (resp. schemų)¹⁵. Ukrainos mokslininkė Svitlana Žabotynska, pasiremddama gausiais teoriniais Vakarų ir Rytų Europos mokslininkų darbais ir ilgamete savo tyrimų praktika (1999, 2008, 2010 ir kt.), skiria penkis bazinius rėmus (freimus), aprėpiančius 17 universalių bazinių kognityviųjų schemų (plačiau žr. Žabotynska 2010, 75–92). Iš esmės tomis pačiomis kognityviosiomis kategorijomis kaip S. Žabotynskos nurodomos schemas (tik kiek kitaip vadinamomis ar grupuojamomis) remiamasi ir kituose kognityvinės krypties darbuose, pavyzdžiui, pateikiant tipologiniams tyrimams skirtą *Natūraliosios semantinės metakalbos* (NSM) (ang. *Natural Semantic Metalanguage*) aprašą (Wierzbicka 2007, 14–65). Tiriant somatinius konceptus, siekiama atskleisti jų apibendrintą struktūruotą vaizdą, pasitelkiant bazines kognityvias schemas ir jas „užpildančius“ kiek žemesnio

¹⁵ Visi frazeologizmais reprezentuojami paties žemiausio abstrakcijos lygmens požymiai straipsnyje neatsispindi. Šie požymiai yra gana dažnas lietuvių kalbos somatinės frazeologijos tyrimų objektas. Pavyzdžiui, frazeologizmai su somatonimais *ranka*, *pirštas*, *nagas* lietuvių ir kai kuriose kitose indoeuropiečių kalbose tirti Broniaus Kalinausko (1972, 39–48), kai kurie somatiniai frazeologizmai gretinti su kitų kalbų frazeologizmais (Racevičiūtė 2002; Ruseckaja 2010; Matonienė, Ruseckaja 2014, 87–102).

abstrakcijos lygmens kognityviusius požymius. Universaliosios schemos, ryškėjančios iš įvairių kalbos lygmenų tyrimo, straipsnyje užrašomos dvejopai: tradiciškai ir sukonkretintos, jei tampa akivaizdesnės, paprastesnės, labiau atliepiančios kognityviusius RANKOS / RANKOS DALIŲ požymius.

2.1. Vienas svarbiausių kognityviųjų klasifikacinių RANKOS požymių – dalies požymis. **Partitatyvioji schema:** *X-dalis priklauso Y-visumai*, RANKA YRA KŪNO DALIS. Leksinė reprezentacija – meroniminė opozicija *rankà 1 – kúnas*. Šia schema, nustatyta iš polisemiškumo analizės, remiasi ir metaforinis rankos pavadinimas knt. *ātauga* (: *ātauga* ‘1. jauna augalo šakelė, išaugusi iš stiebo arba šaknies, atžala, atvaša; 3. į šalį einanti kieno nors dalis, ataugimas, pailgėjimas’ LKŽe (Brs)).

2.2. Kita vertus, RANKA suvokiama kaip į dalis skaidoma visuma. **Partitatyvioji schema:** *X-visuma turi n Y-dalių*, RANKA YRA DALIŲ VISUMA. Leksinė raiška – meroniminės opozicijos: *rankà 1 – žāstas 1*, *rankà 1 – alkúnė / elkúnė*, *rankà 1 – stāibis 3* ‘dilbis’, *rankà 1 – čiūrnis 2* / nj. *čiūrna 2* ‘riešas’, *rankà 1 – plāštaka / plāšteka / plāštekas* (ir kiti rankos dalių sinonimai). Glaudžiausia konceptualioji sąsaja egzistuoja tarp RANKOS ir PLAŠTAKOS, PLAŠTAKOS ir PIRŠTŲ. Leksiniu lygmeniu tai fiksuoja koleksifikacija, plg. koleksemas *rankà 1* ‘viršutinė žmogaus galūnė nuo peties iki pirštų galų’ ir *rankà 2* ‘šios galūnės dalis nuo riešo iki pirštų galo; sin. plaštaka’, *rañkos 2* ir *nagai 3* knt. p. ‘plaštakos’, *pirštai* ir *nagai 2* knt. p. ‘pirštai’. Tokios koleksifikacijos pavadinant kitas RANKOS dalis – ŽASTĄ, ČIURNĄ – nėra. Tirtieji frazeologizmai, ypač apie darbą, rankų veiklą, patvirtina konceptualųjį RANKOS-PLAŠTAKOS-PIRŠTŲ vieni¹⁶. Jį lemia ne tik partonomija, mąstomoji metonimija, bet ir kitos svarbios kognityviosios jungtys, ypač veiksmas, funkcija, taip pat aksiologinė schema.

Detaliausiai iš RANKOS konceptui priklausančių dalių skaidomas PIRŠTAS – jis turi keturias dalis: piršto sąnarius (įskaitant ir rūšinius), piršto galo minkštimą, didžiojo piršto galą iki pirmojo sąnario, nagą. Leksema *klūpsnis* ‘didžiojo piršto galas iki pirmojo sąnario’ paliudyta tik vyresniosios kartos pateikėjų trijuose ŠŽ punktuose: Įplt (061), Gršl (092), Slnt (093). Taigi keturnarė trečiojo piršto partonomija laikytina nykstančia, pereinančia į trinarę.

2.3. Bendrų kognityviųjų sąsajų su aptartąja turi **inkliuzyvioji schema:** *X-konteineryje yra Y-turinys*, RANKOS / RANKOS DALIŲ VIDUJE YRA KAULAI. Leksinio, tiksliau – motyvacinio, lygmens raiška – žasto, dilbio, pirštų pavadi-

¹⁶ Jį patvirtina ir įvairių žodynų praktika: onomatemų reikšmių skirties problemos, neaiškos sinoniminės definicijos, plg. *nagai* šnek. ‘pirštai, rankos’ BLKŽe, DLKŽe, LKŽe.

nimų dariniai, įvardijantys kaulus, pavyzdžiui: nj. *žastikaulis* ‘žasto kaulas’, *staibikaulis* 2 / *staibiñkaulis* / *staibýkaulis* 2 / *staibiókaulis* / *staibùkaulis* / *staibúkaulis* ‘dilbio kaulas’, *stibikaulis* 2 / *stibýkaulis* 2 / *stibùkaulis* 2 / *stibkaulis* ‘t. p.’, *pirštikaulis* / *pirštàkaulis* anat. ‘piršto kaulas, narelis’.

2.4. Dar viena kognityvioji klasifikacinė kategorija yra rūšies kategorija. **Hiponiminė schema:** *X-rūšis yra Y genties*, RANKA YRA GALŪNĖ. Bendrinės kalbos leksema *galūnė* ‘žmogaus ar gyvūno judėjimo organai, jų visuma’ tradicinėje ŠŽ patarmėje, rodos, nebuvo vartojama, tačiau ją atliepia frazeologinis somatonimas *rañkos kójos*, pavyzdžiui: *Munie rankàs kójas atė-mė* Slnt (093), dėl tokių somatonimo struktūros (reikšmė platesnė) dar plg. frazeologizmą: *Norėjimas tos šnapšės – rankas kójas išbučiuotų* FŽe (End).

2.5. **Kvantitatyvioji schema:** *X yra TIEK*, RANKOS YRA DVI, fiksuoja kognityvų binarinės kūno dalies požymį. Leksiniu lygmeniu bene akivaizdžiausiai jį reprezentuoja nesomatinis dūrinys su antruoju somatiniu dėmeniu *rankà – abirañkis*, –ė ‘kas turi abi rankas’, taip pat frazeologizmai su įvardžiu *abi*, pavyzdžiui: *Tverk (griebk) abiñ (abiem) rankim* LKŽe (Als). *Ema (ima) su abim rañkim* LKŽe (LKT99(Pvn)). Kognityvišios schemos variantą PIRŠTAI YRA PENKI liudija plaštakos ir rankos pavadinimų motyvuotės *penknāgė, penkì*, plg.: *[Iʀ] kur graibais su ta savo ˚penknage* LKŽePpK 2 (End). *Še (te) penkìs (sakoma paduodant rankq, atsisveikinant)* LKŽe (Dr).

2.6. Žemesnio lygmens rūšinė RANKŲ skirtis susijusi su RANKOS **lokacijos požymiu** DEŠINĖ / KAIRĖ. Leksinė raiška – rankų pavadinimų *dešinė, kairė* motyvuotės, pavyzdžiui: *Duok dėšinę* Pln (156). *Su kairė mun geriau išeit[a] (dirbti)* ŠVŽŽ 1, 248 (Ms)¹⁷. Požymis reprezentuojamas ir nesomatinių dūrinių motyvuotė, pavyzdžiui, *kairarañkis, –ė: Kairarañkis, kurs kairiaja ranka meta, dirba* LKŽe (Ms). Pirštų rūšinė skirtis (schema: *X-rūšis yra Y genties*) dažniausiai remiasi deskriptyviaisiais požymiais (žr. žemiau). Leksiniu lygmeniu rūšinę skirtį rodo hiponiminės opozicijos, pavyzdžiui: *didýsis / didžiāsìs* ‘trečiasis rankos pirštas’ – *piřštas, mažāsìs* ‘penktasis pirštas’ – *piřštas* ir t. t.

2.7. **Deskriptyvioji schema** *X yra TOKS*, RANKA / RANKOS DALIS YRA TOKIA – itin produktyvi.

Figūratyvų RANKOS **dydžio požymį** (‘maža’) implikuoja deminutyvų formalioji struktūra, pavyzdžiui: knt. *rankėlė 1*, knt. *rankáitė 1*, knt. *rankikė 1*, knt. *rankýtė 1*. Figūratyviuosius **ilgio** (‘ilga’), **storio** (‘plona’), **formos** (‘kaip

¹⁷ Tokia rūšinė skirtis leksemomis fiksuojama ir kitose tarmės, plg. *rėbė* ‘kairioji ranka’: *Ji viską dirba iš rėbės* LKŽe (Brt, Jrb).

ilga lazda su išplatėjusia plokštuma) **požymius** perteikia metaforiniai rankų pavadinimai knt. *irklos* (: *irklas* ‘medinė mentelė irtis plaukiant laive-liu’), knt. *grėbliai* (: *grėblys* ‘rankinis žemdirbystės įrankis šienui, javams ir kt. grėbti, žemei purenti’). Pastarajam būdingas tikslesnis plaštakos formos apibūdinimas (vaizdiny) – ‘plokštuma su lazdelių pavidalo išsišakojimais’. Formos ir kartu išorinės struktūros požymius reprezentuoja rankos pavadinimo knt. *penknāgē* motyvuotė. Kai kurie deskriptyvieji figūratyvieji ir morfologiniai RANKOS požymiai išaiškėja iš darybinių paradigmų analizės, juos reprezentuoja nesomatiniai metaforiniai dūriniai: požymius ‘ilga’, ‘kieta’, ‘nelanksti’ – *lazdarañkis*, –ė knt. ‘kas ilgomis rankomis’ LKŽe (Šts); ‘kreiva’ – *pagulėtrankis*, –ė knt. ‘kas netaiklios rankos, kreivarankis’: *Ar toks pagulėtrankis galėtų man užleisti su kūliu?! LKŽe* (Skd). *Ar žinai, kas tu esi – devynių žydelių pagulėtrankis (apie netaiklų) LKŽePpK 2* (End); *nugulėtrankis*, –ė knt. ‘apie netaiklų žmogų’ LKŽe (Vks, Žd): *Ką tas °nugulėtrankis pataikys į taikinį! LKŽe* (rš).

Nemāža deskriptyviųjų formos, dydžio, morfologijos požymių (‘ilgas’, ‘trumpas’, ‘kietas’, ‘riebus’) liudija frazeologizmų su rankų pavadinimais leksinis junglumas, pavyzdžiui: *ilgà rankà* ‘greitas (ką daryti)’: *Ilga ranka atėmimui, trumpa – davimui FŽe* (Štk); *geležinė rankà* ‘griežtai (valdo)’: *Namus, bobą, šeimyną geležine ranka valdo FŽe* (Žem); *riebia rankà* ‘negailint, nešykštint’: *Riebia ranka daviau uogų VP 380* (Plng).

Įvairių skaidumo lygmenų rankos dalių pavadinimai taip pat fiksuoja skirtingo abstraktumo deskriptyviusius požymius.

Figūratyvusis dydžio požymis (‘mažas’) eksplikuojamas įvairias rankos dalis pavadinančiais deminutyvais (kai kurie iš jų leksikalizuoti): *delnėlė* dem. ‘delnas’, *linkmenėlis* dem. ‘priešingoji alkūnės dalis, sin. linkmuo’, *pirštėlis* dem. ‘pirštas’, *nagėliai 2* dem. ‘pirštai’, *nagytelis* dem. ‘nagas’, *kaulėlis 2* ‘rankos riešo atauga’, *kauliukas 2* ‘t. p.’, *gurnėlis 2* ‘t. p.’, *nariukas 2* ‘t. p.’, pl. *rievelės* ‘delno linijos’ ir kt.

PLAŠTAKOS dydžio (‘didelė, labai didelė’), drauge ir formos (‘plokščia’) figūratyvieji požymiai implikuoti metaforinio somatonimo knt. *ližė 2* (: *ližė* ‘mentė plačiu galu duonai šauti į krosnį’) motyvuotėje. **Dydžio** (‘didelis’, ‘mažas’), **ilgio** (‘ilgas’, ‘trumpas’) požymius eksplikuoja PIRŠTŲ rūšinių pavadinimų tiesioginės leksinių motyvatorių reikšmės: *didžiasis / didysis pirštas* ‘trečiasis rankos pirštas’, *mažasis, mažylis, mažiukas, mažasis pirštėlis* ‘penktasis pirštas’, *ilgasis* ‘trečiasis rankos pirštas’, *ilgpirštis* ‘t. p.’, *pūsnagės / pūsnagos* knt. ‘trumpi pirštai’.

Figūratyvūs **formos** ('bukas') ir **morfologinis** ('nušašęs') požymiai eksplikuojami ALKŪNĖS, BEPIRŠTĖS PLAŠTAKOS, PIRŠTŲ motyvuotųjų pavadinimų: *striūbis* 'alkūnė' (: *striūbas*, -à '2. bukas'), *bùkis 1* 'plaštaka be pirštų', *bùkis 2* 'trumpas bukas pirštas', *bùkpirštis* 't. p.' (: *bùkas*, -à 'nesmailus, su apvaliu galu'), *prūsnağės* / *priūsnağės* knt. 'nuprusę pirštai'. Yra metaforiškai motyvuotų PIRŠTO, DELNO DALIŲ (ir kvazidalių) pavadinimų, kurių motyvuotės implikuoja kai kuriuos figūratyviuosius **formos** ('apvalus', 'vingiuotas', 'įdubęs'), **morfologijos** ('minkštas'), retai ir lokacijos ('viršuje') **požymius**, pavyzdžiui: *galvėlė 2* (*piršto*) 'piršto galo minkštimas' (: *galvà*, dem. *galvėlė 1* '1. viršutinė (žmogaus) ar priekinė (gyvūno) kūno dalis; 8. apskrita, drūtesnė kokio daikto dalis; priekis; viršūnė, viršus'); *pilvėlis 2* 'piršto galo minkštimas', *pilviukas 2* 't. p.' (: *pilvas*, dem. *pilvėlis* '1. kūno dalis, kurioje yra virškinimo organai'); nj. *pagalvėlė* 'piršto galo apatinės dalies minkštimas' (: *pagálvė*, dem. *pagalvėlė* 'plunksnų ar ko kito pripiltas impilas galvai padėti atsigulus, sin. priegalvis'); *podiškėlė* / *poduškėlė* / *paduškėlė* 'piršto galo apatinės dalies minkštimas' (: sl. *pōduška* / *pāduška*, dem. *podiškėlė* / *poduškėlė* / *paduškėlė* 'pagalvė'); *grioviaĩ*, *griovėliai* 'delno linijos' (: *griovỹs*, dem. *griovėlis* 'vandens išgraužta gilesnė vieta, sin. įdubimas, dauba, griova'); *rievė*, *rievėlė*, *rievukas* (: *rievė*, dem. *rievėlė* '1. metinis medienos sluoksnius; 2. rumbas, randas, ruožas'); *riñčiai* (: *riñtis* '1. rantas; 2. rago žiedas, rantas'); *viñgiai*, *vingėliai* 'delno linijos' (: *viñgis*, dem. *vingėlis* 'lanko pavidalo pasukimas, lankstas').

2.8. **Akacionalioji schema:** *X veikia* / *neveikia* ir **kontaktinė schema:** *X kontaktuoja su Y*. Jos visų pirma informuoja apie RANKOS / RANKOS DALIŲ veiksmus – judesius, veiklą, funkcijas, jų atlikimą ar neatlikimą. Antroji schema rodo ir RANKOS / RANKOS DALIŲ kontaktą.

RANKŲ **fizinės veiklos, funkcijos** požymį 'dirbti', kartu ir **kontaktinį** požymį 'imti, suimti' reprezentuoja metaforinis rankos pavadinimas knt. *grėbliai* (: *grėblỹs* 'rankinis žemdirbystės įrankis šienui, javams ir kt. grėbti, žemei purenti', *grėbti* 'grėbliu traukti į krūvą (šieną, šiaudus, lapus)'). Kontaktinis požymis 'čiupinėti, liesti, grabinėti, graibyti' eksplikuojamas somatonimo knt. *gribšnāgė 1* leksinio motyvatoriaus *gribš*, *gribšt* 'čiupt (staigiam pagriebimui, įdrėskimui žymėti)'. Požymį 'nedirbti' perteikia metaforinis nesomatinis dūrinys *baltrañkis*, -ė 'kas nedirba, vengia fizinio darbo', požymį 'prastai dirbti' – dūrinys su somatonimu *atgrubnāgis*, -ė 'kas nevykusiai, negrabiai dirba' KrtnŽ 32.

Požymius 'dirbti' ir 'nedirbti' ('negalėti dirbti', 'nenorėti, tingėti dirbti' ir pan.) itin gausiai reprezentuoja frazeologizmų su leksemomis *rankà*, *nagaĩ*,

pirštai semantika, pavyzdžiui: *atbulomis rañkomis* ‘dirbti nerūpestingai, nevikriai, tingiai, atmetinai’: *Dirba atbulomis rankomis* FŽe (Gršl); *rañkoms švenčia* ‘negali dirbti’: *Kol rankos kušėjo, akys veizėjo, subinė ūkštavo, o senatvėj rankoms šventa, subinei pasninkas* FŽe (Šts); *nāgą prikišti* ‘gerokai padirbėti’: *Reikia nāgą prikišti, kad nori ką paauginti* FŽe (Dr); *pirštū nekiesti piršto, nekišti piršto / nagų* ‘nieko nedirbti’: *Pirmoje po Velykų seredoje nė vienas ūkinykas senovėje nė °pirštū °piršto nekietė* FŽe (Valanč). *Jau tuojaus pietai, o dar niekur nė °piršto nėra kišta* FŽe (Vvr).

Įvairią fizinę veiklą, kinezines ar fiziologines-biologines funkcijas eksplikuoja ir kitų rankos dalių (LENKMENS, RIEŠO, PIRŠTŲ) pavadinimų motyvuotės, tiksliau – veiksmazodinės leksinių motyvatorių šaknys, pavyzdžiui, lenkimo funkcija: *liñkis 2* ‘priešingoji alkūnės dalis’, *linkmuō 2 / linkminys 2* ‘t. p.’ (: *liñkti, liñksta, liñko* ‘svirti žemyn, lenktis’); jungimo, siejimo funkcija: *riėšas* ‘lanksčioji dalis tarp plaštakos ir dilbio’ (: *riėšti, riėša, riėšo* ‘jungti; sieti’); rodymo funkcija: *ródomasis* ‘antrasis (šalia nykščio esantis) pirštas’.

Kognityviusius psichofizinės veiklos, jausmų, jutimų, emocinių, socialinių santykių požymius gausiai, labai įvairia juos konkretinančia raiška reprezentuoja frazeologizmų, ypač su leksemomis *rankà, nagaĩ*, semantika. Didesniosios jų dalies formalioji sandara fiksuoja minėtų kognityviųjų požymių raišką tam tikrais rankų judesiais, pavyzdžiui: *rankàs daužyti* ‘džiaugtis’: *Ir rankas daužau – nebėr avino* FŽe (Als); *rankàs trinti* ‘t. p.’: *Posrednikas su raštininku, pasilikę vieni du, o juokiasi, o džiaugiasi, rankas trina* FŽe (Žem); *rankàs užlaužti* ‘sielvartauti’: *Kokia nelaimė! – sušuko motina, užlaužusi rankas* FŽe (Žem); *nagus nusigraužti* ‘labai gailėtis’: *Jeigu su Joniu apsiženysiu, visos iš pavydo nagus nusigriauš* LKŽePpK 165 (Vks); *nagai niėžti* ‘nori (ką bloga daryti)’: *Ar nagai niėžti, kad rakinėji laikrodį?* FŽe (Trš); .

Smulkesnių rankos dalių, ypač PIRŠTŲ rūšinių pavadinimų motyvuotės taip pat teikia informacijos apie psichofizines, jutimines žmogaus organizmo funkcijas, pavyzdžiui: *smĩlis / smĩlius*, ‘antrasis (šalia nykščio esantis) pirštas’ (: *smĩlti, smĩla, smĩlo* ‘pamėginus ko, justi norą, smalti’), *smaližius* ‘t. p.’ (: *smaližiāuti, smaližiāuja, smaližiāavo* ‘smaguriauti’), *geluonĩs* ‘nago pašaknė’ (: *gėlti, gėlia, gėlė* ‘labai skaudėti, sopėti’).

2.9. Lokatyvioji schema: *X yra / veikia TEN*. Kognityvvieji lokatyvieji požymiai, kaip buvo užsiminta aprašant kai kuriuos hiponiminės ir partonominės schemų atvejus, paprastai yra papildomi, ne diferenciniai. Diferencinis gretinamosios lokacijos požymis (‘viduryje’) būdingas tik vienam rūšiniam, greičiausiai neseniai į ŠŽ patarmės sistemą patekusiam, siauros vartose-

nos (užfiksuotas viename punkte) piršto pavadinimui *vidurinis* / *vidurinysis pirštas* Rt (219).

Apibendrinimas

1. Iš įvairių rašytinių šaltinių ir gyvosios patarmės užfiksuota 120 invariantinių rankos ir jos dalių pavadinimų. Tokia teminio pogrupio gausa sietina su konceptualiąja RANKOS ir RANKOS DALIŲ svarba, vartosenos aktualumu.
2. Remiantis tiriamųjų leksemų paradigminių meroniminių santykių analize, nustatyta, kad šiaurės žemaičių patarmėje vartojama leksika fiksuoja 20 skirtingų skaidumo lygmenų rankos išorėje esančių dalių, iš jų 14 prototipinių: ranka (viršutinės žmogaus galūnės nuo peties iki pirštų galų), žastas (rankos dalis nuo alkūnės iki peties), alkūnė (sąnarys rankos viduryje, jungiantis dilbį ir žastą, ypač išorinė jo dalis), dilbis (rankos dalis nuo riešo ligi alkūnės), riešas (lanksčioji dalis tarp plaštakos ir dilbio), plaštaka (rankos dalis nuo riešo, delnas su pirštais), lenkmuo (priešingoji alkūnės dalis), delnas (vidinė plaštakos dalis nuo riešo iki pirštų), pirštas (viena iš penkių judinamųjų plaštakos galūnių) ir pirštų rūšys, piršto sąnariai ir jų rūšys, piršto galo minkštymas, didžiojo piršto galas iki pirmojo sąnario, nagas (plokščia raginė išauga ant žmogaus piršto galo), krumplys (piršto antrojo sąnario viršutinė dalis) ir šešios kvazidaliys: riešo kaulelis (prie riešo esanti atauga), pažastis (vieta po ranka ties krūtine), delno linijos, gyvuonis (jautrūs panagės audiniai), panagė (audinys po nagu), nago pusmėnulis (prie nago šaknies esanti pusmėnulio pavidalo šviesi sritis). Turimais duomenimis, ŠŽ patarmės leksika neliudija tokių kitose tarmėse skiriamų rankos dalių ar kvazidalių: rankos be plaštakos, rankos plaštakos viršutinės dalies nuo pirštų iki riešo, bendrės plaštaką ir riešą apimančios dalies, plaštakos dalies prie riešo, piršto / nykščio galo, vietos apie piršto nagą. Manytina, kad rankos dalių pavadinimų tyrimas lietuvių kalbos patarmėse yra perspektyvus norint išryškinti šios kūno dalies etnoanatominės kategorizacijos skirtumus, fiksuojamus leksinio lygmens vienetų.
3. ŠŽ patarmės rankų teminio pogrupio analizė parodė, kad šiaurės žemaičių etnoanatominė rankos kategorizacija apima penkis partonomijos lygmenis, taigi atliepia tipologų ir antropologų nustatytą universaliją.
4. Etnoanatominės kategorizacijos principai skiriasi nuo mokslinės klasifikacijos principų keliais aspektais. Visų pirma prototipine kūno dalies samprata, leidžiančia bendra kategorija laikyti tiek prototipines, tiek ne-prototipines kūno dalis. Antra, etnoanatominė kategorizacija remiasi ne

vienu kaip mokslinė, o dviem pagrindiniais kriterijais: nuosekliausiai dalies-visumos, rečiau – rūšies (pastaroji būdinga rankoms, pirštams, pirštų sąnariams). Trečia, rankos dalių partonominė kategorizacija persidengia, susipina su kitu pagrindu besiremiančiomis kūno dalių skirties-jungimo kategorijomis, ir tai leksiniu lygmeniu fiksuoja koleksifikacija, labiausiai siejanti rankų, kojų ir kai kurių jų dalių pavadinimus.

5. Remiantis kompleksine leksinės sistemos ir frazeologizmų analize bei kognityviuoju modeliavimu, nustatytos devynios bazinės kognityvinės kategorijos, apibūdinančios RANKAS kaip pažinią realiją. RANKA suvokiama ir kaip VIENTISA, ir kaip SKAIDOMA KŪNO DALIS. Skaidumas yra tiek išorinis, partonominis, tiek vidinis, inkliuzyvusis, fiksuojantis RANKOS KAULUS. RANKOS ir KOJOS priklauso bendrai GALŪNIŲ kategorijai, jos turi išoriškai panašių, tokias pat funkcijas atliekančių dalių (DILBIS-BLAUZDA, RIEŠAS-ČIURNA, PIRŠTAI, SĄNARIAI, alkūnės, kelio LINKMENYS). Leksiniu lygmeniu šią kognityviąją kategoriją pagrindžia koleksifikacija. RANKOS yra DVI, diferencijuojamos pagal lokaciją: KAIRĖ ir DEŠINĖ. RANKOS VEIKIA, atlieka (neatlieka) tam tikrus, dažniausiai fizinius veiksmus, jos dirba, įvairiais judesiais perteikia psichofizinę žmogaus būseną, jausmus, santykius. RANKOS įvairiai KONTAKTUOJA su aplinka, kitais asmenimis. Išskirtinė DEŠINĖS RANKOS funkcija – sveikinimasis. RANKA turi nemažą figūratyviųjų ir morfologinių požymių: figūratyvieji dažniausiai apibūdina formą, dydį, ilgį, storį, morfologiniai – kietumą, tvirtumą, lankstumą, riebumą. Tik leksinės sistemos duomenys konkretina kognityviąją schemą RANKA YRA TOKIA taip: ranka yra ilga, plona, baigiasi išplatėjimu – plaštaka, o pastaroji – penkiais įvairaus dydžio, skirtingas funkcijas galinčiais atlikti pirštais; ji gali būti kieta, nelanksti, jos plaštakos gali neturėti pirštų, o žmogus gali neturėti vienos ar abiejų rankų.

SOMATONYMS OF THE THEMATIC SUBGROUP OF ARMS IN THE NORTHERN SAMOGITIAN SUBDIALECT: ETHNOANATOMICAL CATEGORIZATION AND EXPRESSION OF COGNITIVE FEATURES

Summary

This article presents a study of one of the Northern Samogitian lexical subgroups – the names of the arm / hand and their parts. The study takes the so-called *Two-level Semantics* methodological approach, which is based on the assumption of a close connection between *semantic form* and *conceptual structure*.

Based on an analysis of the paradigmatic meronymic relations of the lexemes in question (more than 100 lexemes identified), it has been found that the lexicon of the Northern Samogitian subdialect contains 20 of the external parts of the arm / hand of varying degrees of partonymy, of which 14 are prototypical, cf.: arm, elbow, forearm, wrist, hand, opposite side of the elbow, palm, joints of the finger and their types, the flesh of the tip of the finger, the tip of the big finger up to the first joint, the fingernail, the top of the second joint of the finger), and 6 are quasi-prototypical, cf.: carpus, armpit, palm lines, nail bed, hyponichium, and lunula.

The analysis showed that the ethnoanatomical categorization of the arm / hand in the Northern Samogitian subdialect covers five levels, thus reflecting the linguistic universal that human anatomical partonymies rarely exceed five hierarchical levels and never exceed six hierarchical levels.

A preliminary comparison with the ethnoanatomical categorization of the parts of the arm / hand in Standard Lithuanian and other dialects shows that there are some differences in the categorization of the analysed subdialect. The ethnoanatomical categorization differs from the scientific one by several criteria, firstly, by the prototypical concept of the body part, which allows both prototypical and non-prototypical body parts to be considered within a common category. Secondly, ethnoanatomical categorization is based on two criteria: most consistently on the part-whole relationship, less frequently on other types. Thirdly, the partonymic categorization of hand parts intertwines and intersects with other body part differentiation and unification categories based on different principles, which at the lexical level is revealed by colexification, most notably linking the names of hands, feet, and some of their parts.

Based on the analysis of the lexical system and idioms as well as cognitive modeling, nine basic cognitive categories describing ARMS / HANDS as a cognitive reality were identified. ARMS / HANDS are perceived as AN INTEGRAL PART OF THE BODY. ARMS / HANDS, like LEGS / FEET, belong to the category of LIMBS and have externally similar parts with

the same functions (FOREARM – LOWER LEG, WRIST – ANKLE, FINGERS – TOES, JOINTS of elbows and knees). At the lexical level, this cognitive attribute is supported by colexification, i.e. naming two separate body parts with one word.

There are two ARMS / HANDS, differentiated by location: LEFT and RIGHT. The HANDS act; they perform (or do not perform) certain, usually physical actions; they work; they use their movements to convey the psychophysical state of a person, feelings. HANDS are in contact with the environment; the RIGHT HAND is used for greeting. The ARM / HAND is such: long, thin, ends with a widening—the palm, which ends in five fingers of different sizes, which are capable of performing different functions; it can be stiff, inflexible; the palms may have no fingers, and a person may be missing one of both arms / hands.

ŠALTINIAI

BLKŽe – Danutė Liutkevičienė (vyr. red.), *Bendrinės lietuvių kalbos žodynas*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2013–2022 (<https://ekalba.lki.lt/bendrines-lietuviu-kalbos-zodynas>).

BLKŽeA – Danutė Liutkevičienė (red.), *Bendrinės lietuvių kalbos žodyno antraštynas*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2014 (<https://ekalba.lki.lt/bendrines-lietuviu-kalbos-zodynas>).

CŠŽT – Zofija Babickienė, Birutė Jasiūnaitė, Angelė Pečeliūnaitė, Rūta Bagužytė (sud.), *Centrinė šiaurės žemaičių kretingiškųjų tarmė: tarmės tekstai su komentarais ir žodynėliu* 2007, Vilnius: Baltos lankos.

DLKŽe – Stasys Keinys (vyr. red.), *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas* (8-as patais. ir papild. leid.), Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2021 (<https://ekalba.lt/dabartines-lietuviu-kalbos-zodynas/>).

FŽe – Jonas Paulauskas (red.), *Frazeologijos žodynas*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2001 (elektroninis variantas 2015, <https://ekalba.lt/frazeologijos-zodynas/>).

GSkd – *Šiaurės žemaičių Skuodo zona: tekstai su komentarais* 2013, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

GTrk – Aleksas Girdenis (sud.), *Taip šneka tirkėliškiai. Šiaurės žemaičių telšiškųjų tarmės tekstai su komentarais*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996.

GŽdz – Aleksas Girdenis (sud.), *Žemaičių dzūkai: tekstai su komentarais*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2008.

KrtnŽ – Juozas Aleksandravičius, *Kretingos tarmės žodynas*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2011.

LKŽe – Gertrūda Naktinienė (vyr. red.), *Lietuvių kalbos žodynas* 1–20, Vilnius, 1941–2002 (elektroninis variantas 2005, atnaujinta versija, 2018) (<https://ekalba.lt/lietuviu-kalbos-zodynas>).

LKŽePgK – „Lietuvių kalbos žodyno“ Pagrindinė kartoteka, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2015 (<https://ekalba.lt/lkz-pagrindinė-kartoteka>).

LKŽePpK – „Lietuvių kalbos žodyno“ Papildymų kartoteka, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2015 (<https://ekalba.lt/lkz-papildymu-kartoteka>).

LŠŽK – Jūratė Lubienė, Asta Leskauskaitė (sud.), *Šiaurės žemaičiai kretingiškiei. Mokomoji knyga*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2020.

MAkm – Lina Murinienė (sud.), *Akmenės apylinkių tekstai* (su CD), Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla, 2018.

PŠŽT – Vida Marčišauskaitė, Asta Leskauskaitė, Juozas Pabrėža (sud.), *Šiaurės žemaičiai telšiškiei. Mokomoji knyga*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2013.

PŽe – Klementina Vosyltė, *Palyginimų žodynas*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2014 (elektroninis variantas 2015, <https://ekalba.lt/palyginimu-zodynas/>).

SŽe – Antanas Lyberis, *Sinonimų žodynas*, 2-asis patais. leid., Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2002 (elektroninis variantas 2015, <https://ekalba.lt/sinonimu-zodynas/>).

ŠVŽŽ – Birutė Vanagienė (sud.), *Šiaurės vakarų žemaičių žodynas* 1–2, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2014–2015.

VP – Jonina Lipskienė, *Vaizdingieji lietuvių kalbos posakiai*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2008.

ŽCh – Aleksas Girdenis, Petras Skirmantas (sud.), *1759 metų „Ziwasas“: Faksimilinis leidinys*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1998.

LITERATŪRA

Andersen, Elaine S. 1978, Lexical universals of body part terminology, in Joseph H. Greenberg (ed.), *Universals of Human Language 3: Word Structure*, Stanford: Stanford University Press, 335–368.

Balčiūnienė, Asta, Lina Petrošienė 2020, Stereotipinės žydų ypatybės žemaičių tarbės tekstuose, *Res Humanitariae* 28, 102–132.

Bermúdez, José Luis 1998, *The Paradox of Self-Consciousness*, The MIT Press.

Brown, Cecil H. 1976, General principles of human anatomical partonomy and speculations on the growth of partonomic nomenclature, *American Ethnologist* 3, 400–424.

François, Alexandre 2008, Semantic maps and the typology of colexification: Intertwining polysemous networks across languages, in Martine Vanhove (ed.), *From Polysemy to Semantic Change: Towards a Typology of Lexical Semantic Associations*, John Benjamins Publishing Company, 163–215.

Gaidienė, Anželika, Danutė Liutkevičienė 2017, Reikšmių apibrėžimo ypatumai *Bendrinės lietuvių kalbos žodyne*: augalai ir gyvūnai, *Bendrinė kalba* 90, 1–47.

Gritėnienė, Aurelija 2011, Augalų pavadinimai Panemunėlio šnekoje, in Venantas Mačiekus (vyr. red.), *Panemunėlis* 2, Vilnius: Versmė, 1341–1595.

- Gudavičius, Aloyzas 2000, *Etnolingvistika*, Šiauliai: K. J. Vasiliausko įm.
- Gudavičius, Aloyzas 2007, *Etnolingvistika (Tauta kalboje)*, Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla.
- Gudavičius, Aloyzas 2009, *Etnolingvistika (Tauta kalboje)*, Šiauliai.
- Gudavičius, Aloyzas 2011, Reikšmė, sąvoka, konceptas ir prasmė, *Res Humanitariae* 10, 108–119.
- Jakaitienė, Evalda 1988, *Leksinė semantika*, Vilnius: Mokslas.
- Jakaitienė, Evalda 2009, *Leksikologija*, Studijų knyga, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Kalinauskas, Bronius 1972, Frazeologizmai su centriniais žodžiais *ranka, pirštas, nagas* lietuvių ir kai kurių kitų indoeuropiečių kalbų frazeologijoje, *Kalbotyra* 24(1), 39–48.
- Kraska-Szlenk, Iwona, Beata Wójtowicz 2023, Derivation and semantic autonomy: A corpus study of Polish głowa “head” and its diminutive główka, *International Journal of Corpus Linguistics* 28(1), 1–27.
- Lang, Ewald, Claudia Maienborn 2019, Two-level semantics: Semantic form and conceptual structure, in Claudia Maienborn, Klaus von Heusinger, and Paul Portner (eds.), *Semantics – Theories*, Berlin, Boston: De Gruyter Mouton, 114–153.
- LKA 1 – Kazys Morkūnas (atsak. red.) 1977, *Lietuvių kalbos atlasas 1: Leksika*, Vilnius: Mokslas.
- Liutkevičienė, Danutė 2016, Antraštinių žodžių reikšmių pateikimas *Bendrinės lietuvių kalbos žodyne*, *Bendrinė kalba* 89, 1–18.
- Majid, Asifa 2010, Words for parts of the body, in Barbara C. Malt, Phillip Wolff (eds.), *Words and the Mind: How Words Capture Human Experience*, New York: Oxford University Press, 58–71.
- Majid, Asifa, Miriam van Staden 2015, Can nomenclature for the body be explained by embodiment theories?, *Topics in Cognitive Science* 7(4), 570–594.
- Papaurėlytė-Klovienė, Silvija 2023, Draugas ir priešas kaip pasaulio kategorizacijos atskaitos taškai lietuvių kalbos pasaulėvaizdyje, *Acta Linguistica Lithuanica* 88, 206–225.
- Racevičiūtė, Ragnė 2002, *Metaphorical Motivation of English and Lithuanian Somatic Idioms*, Humanitarinių mokslų daktaro disertacija, Vilniaus universitetas.
- Ragaišienė, Vilija 2019, Žmogaus paveikslas „Pietinių pietų aukštaičių šnektų žodyne“, *Terra Jatwezenorum* 11(1), 52–67.
- Ragaišienė, Vilija 2021, Tarmės žodynas kaip etninės žinijos tekstų šaltinis, in Kristina Rutkovska, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska (sud.), *Vertybės lietuvių ir lenkų kalbų pasaulėvaizdyje 2: Liaudiškasis, tautinis, daugiatautis ir daugiakultūrinis paveldas*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 201–215.
- Sakalauskienė, Vilija 2018, ‘Žmogaus’ konceptualizavimas vakarų aukštaičių kauniškių šnektų žodynuose, in Rima Bakšienė, Nadežda Morozova (sud.), *Kalbos istorijos ir dialektologijos problemos* 5, 167–188.
- Sakalauskienė, Vilija 2021, *ŽMOGAUS vaizdinys lietuvių tarmių leksikografiniuose šaltiniuose: etnolingvistinis ir semantinis aspektas*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Schwoebel John, H. Branch Costlett 2005, Evidence for multiple, distinct representations of the human body, *Journal of Cognitive Neuroscience* 17 (4), 543–553.

Sirigu, Angela, Jordan Grafman, Karen Bressler, Trey Sunderland 1991, Multiple representations contribute to body knowledge processing. Evidence from a case of autotopagnosia, *Brain* 114, 629–642.

SistŽe – Jonas Paulauskas 1987, *Sisteminis lietuvių kalbos žodynas*, Vilnius: Moks-
las, 1987 (elektroninis variantas 2015, [https://ekalba.lt/sisteminis-lietuviu-kalbos-zo-
dynas/](https://ekalba.lt/sisteminis-lietuviu-kalbos-zo-dynas/)).

Smetonienė, Irena, Marius Smetona, Kristina Rutkovska 2019, *Kalba. Tauta. Valsty-
bė*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

Tjuka, Annika, Robert Forkel, Johann-Mattis List 2024, Universal and cultural fac-
tors shape body part vocabularies, *Scientific Reports* 14, 10486.

Tversky, Barbara 1989, Parts, partonomies and taxonomies, *Developmental Psycho-
logy* 25(6), 983–995.

Vaičiulytė-Semėnienė, Loreta 2020, DRAUGO konceptas publicistikoje, in Kristina
Rutkovska, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska (sud.), *Vertybės lietuvių ir lenkų kalbų
pasaulėvaizdyje 1: Teorinės prielaidos ir interpretacijos*, Vilnius: Vilniaus universiteto lei-
dykla, 337–365.

Wierzbicka, Anna 2007, Bodies and their parts: an NSM approach to semantic typol-
ogy, *Language Sciences* 29, 14–65.

Zhabotynska, Svitlana A. 2010, Principles of building conceptual models for the-
saurus dictionaries, *Cognition, communication, discourse. International On-line Journal* 1,
75–92.

Žabotinskaja, Svitlana A. 1999, Konceptual'nyj analiz: tipy frejmov, *Visnyk Čerkaśko-
go universytetu* 11, 3–7.

Žabotinskaja, Svitlana 2008, Principy lingvokognitivnogo analiza i fenomen poli-
semiji, in *Problemy zagal'nogo, germanśkogo ta slovjanśkogo movoznavstva. Do 70-ričĉja
profesora V. V. Levyĉkogo*, Černivci: Knygy-XXI, 357–368.

Jūratė LUBIENĖ, Dalia PAKALNIŠKIENĖ
Klaipėdos universitetas
Herkaus Manto g. 84
LT-92294 Klaipėda
Lithuania
[jurate.lf@gmail.com]
[dalia.pakalniskiene@gmail.com]